

10.56737/2953-7843-2023.07-49

ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ՄՄ

**ՆՈՐ ԴԵՏԱՐԱՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՀԱՐԿ
ԳՄԲԵԹԱՎՈՐ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁԱՅԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՃ¹**

ԺԲ.-ԺԴ. դարերի հայկական ճարտարապետության առավել յուրօրինակ նմուշներից են Եղվարդի, Նորավանքի, Կարբիի, Մոշաղբյուրի, Կապուտանի եւ համանման մյուս երկհարկ գմբեթավոր շինությունները, որոնք ուշագրավ են ինչպես ծավալատարածական հորինվածքներով, այնպես էլ գործառնական առանձնահատկություններով: Հատկանշական է, որ այս դարաշրջանի ճարտարապետությանը վերաբերող բազմաթիվ աշխատություններում երկհարկ գմբեթավոր կառույցները ներկայացվում են որպես դամբարան-եկեղեցիներ, որոնք ընդունված տեսակետի համաձայն՝ շարունակել են վաղ միջնադարից հայտնի վկայարան-մատուռների կառուցման ավանդույթները՝ պահպանելով վերջիններիս գործառնական եւ գաղափարական հիմքերը: Մասնագետներից շատերի կարծիքով՝ դրանց ստորին հարկերում կատարվել են թաղումներ, իսկ վերնահարկերը ծառայել են որպես աղոթասարահներ²:

Սկզբում անդրադառնալով պատմական Հայաստանի վաղ շրջանից հայտնի վկայարան-մատուռների կառուցվածքային առանձնահատկություններին՝ հարկ է նշել, որ վերջիններս ուղղանկյուն կամ շրջա-

¹* Ստացվել է՝ 12.07.2023, գրախոսվել է՝ 31.07.2023:

էլ. հասցե՝ tigranartgrigoryan@gmail.com:

² ՍՏ. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երեւան, 1960, էջ 179–194, Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երեւան, 1992, էջ 328, J. M. THIERRY, L'Arménie au Moyen Age: Les hommes et les monuments, Paris, 2001, էջ 521:

նաձեւ հատակագծով կառուցված փոքր սրահներ էին՝ վկայարաններ (martyrium³), որտեղ ամփոփում էին հանուն քրիստոնեության նահատակված սրբերի կամ սրբացված անձանց մասունքները⁴: Կառուցվածքային առումով այդ շինությունները սկսած Դ. դարից մինչեւ զարգացած միջնադար ենթարկվել են տարատեսակ փոփոխությունների՝ հիմնական երկայնական հատակագծերով միանալ սրահներից⁵ վերածվելով կրկնահարկ ծավալատարածական հորինվածքների⁶: Ընդ որում՝ դրանց մի մասն ուներ ընդգծված տարբերություններ, որոնք պայմանավորված էին առարկայական պատճառներով⁷: Այդ շինություններին բնորոշ յուրահատկություններից էր նաեւ այն, որ դրանցում պատարագներ էին մատուցվում միայն որոշակի սահմանված օրերի⁸: Որպես հիմք պետք է փաստել, որ վկայարաններում կատարվող ծեսերը կապվում էին վաղ քրիստոնեության շրջանում ձեւավորված՝ մարտիրոսների, նահա-

³ Տէս Ա. GRABAR, Martyrium: Recherche sur le culte des reliques et L'art Chrétien Antique, Vol. II, Paris, 1946, էջ 39–105, R. KRUTHEIMER, Early Christian and Buzantine Architecture, London, 1965, էջ 17–65:

⁴ Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հտ Ա., Երեւան, 1948, էջ 53–56, Մ. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ, Ամարասի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 1975, № 5, էջ 35–51, Դ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, «Բարեկամականի հուշարձանի ճարտարապետական հորինվածքը, արտաքին ու ներքին հարդարանքը մինչեւ վերակառուցումը եւ վերակառուցումից հետո», «Էջմիածին», 2008, № 1, էջ 87–95:

⁵ Ա. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՅԱՆ, «Միանալ եկեղեցի-վկայարանները վաղ միջնադարյան Հայաստանում», Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը, Երեւան, 2001, էջ 261–266:

⁶ Երկհարկ դամբարանային կառույցների նախնական օրինակներ կարելի է տեսնել նաեւ վաղքրիստոնեական պատկերազրույթյան օրինակներում: A. GRABAR, Christian Iconography a Study of its Origins, Princeton Univesrity Press, 1968, նկ. 268, 336, G. SHILLER, Iconography of Cristian Art, Vol. I, London, 1971, նկ. 476, 560: Ըստ հայկական սկզբնաղբյուրների՝ երկհարկ կառույց է եղել նաեւ Սբ. Հռիփսիմեի վկայարանը Վաղարշապատում: Տէս Ա. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երեւան, 1982, էջ 86–93:

⁷ Օրինակ՝ ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Հայաստանում հիմնադրված վաղագույն վկայարան-մատուռները չեն ունեցել խորաններ, քանի որ դրանց հիմնադրման ժամանակ Գրիգոր Լուսավորիչը դեռեւս չուներ քահանայության աստիճան: ԱՓԱՅԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց. «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան», ՄՀ, հտ. Բ., Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 1677:

⁸ Լուսավորչի կանոններում մասնավորաբար նշվում է, որ մասունքարաններում պատարագների մատուցումն արգելվում էր, սակայն ինչպես երեւում է հետագա հաղորդումներից, այս դրույթն արդեն Ե.–Զ. դարերում ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների՝ պայմանավորված այդ մասունքարանների վրա կառուցվող մատուռների առկայությամբ, ուր եւ նախատեսված օրերին տեղի էին ունենում հոգեհանգստյան պատարագները: Տէս ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ, Կանոնք Սրբոյն Գրիգորի, Կանոն ՅԼԸ. (ՅԼԴ.) ԺԸ., ՄՀ., հտ. Ա., Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 143:

տակների, արյան վկաների պաշտամունքի հետ⁹: Վաղ Եկեղեցում նահատակների մեծարման ավանդույթի մասին տեղեկություններ կարելի է հանդիպել արդեն Բ. դարի սրբախոսական գրականության մեջ, ինչպես՝ առաքելական հայրերից Սբ. Պողիկարպոս Զմյուռնիացու վկայաբանությունը¹⁰: Համաձայն «Martyrium Polycarpi» կոչվող երկի՝ դեռևս քրիստոնեության սկզբնավորման փուլում հավատի համար նահատակվածները մեծարվում էին Եկեղեցում, եւ դրա լավագույն օրինակներից էր Սբ. Պողիկարպոսը, որի մարմինը թաղեցին իր վկայության վայրում՝ հուսալով, որ Տերը թույլ կտա երախտագիտության մեջ տոնել նրա նահատակության օրը՝ որպես ծննդյան օր (dies natalis): Այստեղ, ինչպես կարելի է նկատել, առավել հետաքրքրական է ոչ թե գերեզման այցելելով մարտիրոսին մեծարելը, ինչն ըստ էության հռոմեական սովորույթ էր, այլ սրբի նահատակության օրը «ծննդյան օր» հռչակելը՝ նկատի ունենալով, որ այդպիսով նա ծնվել է վերստին՝ Աստծու արքայության մեջ¹¹: Հայկական սկզբնաղբյուրներում եւս կարելի է գտնել վաղ քրիստոնեության շրջանում ձևավորված այս մտայնության արձագանքները: Օրինակ՝ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, Ե. դարում նկարագրելով «Հայոց եւ Պարսից» պատերազմում սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի սպանության դրվագը, մեջբերում է Վրթանես եպիսկոպոսի խոսքը. «Արդ մի՛ լացցուք զնոսա, այլ պատուենցուք ընդ ճշմարտութեանն, առ նահատական դիցուք ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, զի ամենայն ոք զսոցա յիշատակ քաջութեան իբրեւ Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարեսցէ»¹²: Մեկ այլ հատվածում, պատմիչի հաղորդմամբ, եպիսկոպոսն այդ պա-

⁹ Ուշագրավ է, որ սրբերի մասունքները տարբեր վկայարան-մատուռներում ամփոփելու գործընթացը կանոնակարգելու նպատակով Հովսեփ Ա. Հոդոցմեցի կաթողիկոսի հրավիրած Շահապիվանի եկեղեցական ժողովում (444 թ.) ընդունվեցին առանձին դրույթներ, ուր սահմանվում էին նշխարների վավերականության եւ հաստատման սկզբունքները, ինչպես նաեւ վկայաբանական երկերի դերը: Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, Շահապիվանի ժողովի Կանոնները, գլ. ԺԷ., «Նշխարացն մարտիրոսաց», Վիեննա, 1950, էջ 92, Վ. ՀԱԿՈՅԱՆ, Կանոնագիրք Հայոց, «Շահապիվանի ժողովի կանոնախումբ», հտ. Ա., Երեւան, 1964, էջ 634:

¹⁰ S. L. CUNNINGHAM, A Brief History of Saints, Blackwell Publishing, 2005, էջ 16–18, C. CARIDI, Making Martyrs East and West: Canonization in the Catholic and Russian Orthodox Churches, Northern Illinois University Press, 2016, էջ 13:

¹¹ Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, «Սրբադասման նախաշաղկիղներով, Մարտիրոսների պաշտամունքի որոշ կարգավորումների առանձնահատկությունները Վաղ Եկեղեցում», ԲՄ, № 30, Երեւան, 2020, էջ 257–266:

¹² ՓԱՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԳ, Բուզանդարան Պատմութիւնք, Դպ. Գ., ՄԶ, հտ. Ա., Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 290–291:

տերազմում սպարապետի եւ նրա հետ հանուն հավատի ընկած նահատակների համար կարգ է սահմանում, որի համաձայն՝ զինվորների հիշատակության օրերը պետք է նշվեին ամեն տարի մեծ ցնծությամբ. «Եւ եդ օրէնս ընդ աշխարհն մեծ քահանայապետ Վրթանես՝ զնոսա առնել զհիշատակն ամ յամէ. եւ որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիսցին ի նմանութիւն նոցա, եդ կանոն՝ յիշել զսոսա առ սուրբ սեղանն Աստուծոյ ի ժամ պատարագին, յորժամ զանուանս սրբոցն կարգիցեն, եւ ապա զկնի նոցա զնոցայն»¹³: Սրանով հայոց տոնացույցում սկսած Դ. դարից մտցվեց պատերազմում զոհվածների հիշատակի օրը՝ դրանով իսկ ազգային երանգ հաղորդելով քրիստոնեական տոնական տարվան, այն անշարժ տոն մնաց մինչեւ Ը. դարը, որից հետո փոխակերպվեց շարժական տոնի եւ նշվում է մինչ այժմ¹⁴: Սահակ Պարթեւի (Ե. դ.) կանոններում արդեն նահատակների հիշատակության օրերի մասին կարելի է հանդիպել ավելի մանրամասն մեկնաբանությունների, ինչից երեւում է, որ նրանց համար մատուցվող պատարագները ծիսական առումով էապես չէին տարբերվում բուն՝ կիրակնօրյա Պատարագից¹⁵:

Երկհարկ գմբեթավոր կառույցների ճարտարապետական ձեւերի առաջացման հարցում ուշագրավ է նաեւ մյուս կարծիքը, որը զարգացնում է վերը նշված հիմնական մոտեցումը եւ այս շինությունների մտահղացման հիմքում դիտարկում է գավթի (ժամատան) եւ աղոթասրահի ուղղահայաց համադրության սկզբունքը: Ըստ հետազոտողների՝ այդ հորինվածքի նախնական տարբերակները կարելի է տեսնել Հոռոմոսի վանքում գտնվող Ռուզուբան իշխանուհու դամբարանի (1214 թ.) եւ Այրիվանքի Պռոշյան իշխանների (1288 թ.) դամբարանի օրինակներում, ուր եկեղեցիները տեղակայվել են ժամատուն-գավթների վերնահարկերում¹⁶: Ըստ այդմ՝ հարկաբաժիններն իրար են միացվել Հոռոմոսի դեպքում՝ արտաքին աստիճանների միջոցով, իսկ Այրիվանքի պարագայում՝

¹³ ՓԱԽՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԳ, նշ. աշխ., էջ 291:

¹⁴ Ռ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Հայոց Տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Երեւան, 1999, էջ 144 – 146:

¹⁵ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎԻ, Կանոն Սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի, Կանոն ՇԾԶ. (ՇԾԲ.) ԼԷ., ՄՀ., հտ. Ա., Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 186–189:

¹⁶ Ռուզուբանի դամբարանի արձանագրություններն ամբողջությամբ տե՛ս S. KARAPETYAN, J.-P. MAHE, The Horomos Inscriptions, Part VII. In Horomos Monastery: Art and History (edit. by E. Vardanyan), Paris, 2015, էջ 470–471: Պռոշյանների դամբարանի արձանագրություններն առավել մանրամասն՝ Կ. ՎՈՍԱՆՅԱՆ, Վիմական տարեգիրք, Պետերբուրգ, 1913, էջ 129:

ուղղաձիգ խորշի միջոցով, որը ծեսերի ժամանակ կապ է ստեղծել երկու առանձին սրահների՝ ժամատան եւ աղոթասրահի միջեւ¹⁷: Ինչպես կարելի է նկատել, առաջին եւ երկրորդ վարկածների հիմնական տարբերությունը ստորին հարկի խնդիրն է, որը մի պարագայում դիտվում է որպես միայն հուղարկավորման վայր (գամբարան), իսկ մյուս տեսակետի համաձայն՝ բազմագործառույթ սրահ, որտեղ կատարվել են նաեւ հուղարկավորություններ (գավիթ-ժամատուն)¹⁸:

Վերոնշյալ տեսակետներին զուգահեռ այս կառույցների հետ կապված մեկ այլ դիրքորոշում է արտահայտել Գարեգին Հովսեփյանը, ըստ որի՝ երկհարկ, գմբեթավոր շինությունները եղել են զանգակատներ: Նա մասնավորապես գրում է. «Յիրաւի, այս շէնքերի ծագումն ու զարգացումը կապուած էր Հայ Եկեղեցու զանգակների գործածութեան սովորութեան հետ: Քրիստոնէական եկեղեցու մեջ զանգերի գործածութիւնն սկսում է է. դարու սկզբներից, Գրիգոր Մեծի օրով եւ Ը. դարում է միայն ընդհանրանում Արեւմուտքում: Իսկ Արեւելքում դրանց գործածութիւնը սկսում է Թ. դարի կեսերին՝ Միքայէլ կամ Բարսեղ Ա. կայսրերի ժամանակ, երբ Վենետիկի դուքս Ուրսուսը նուէր է ուղարկում 12 զանգ, որոնց համար յատուկ շէնք է շինում Սոփիայի տաճարին կից: Բնականաբար զանգերի կիրառութիւնը Հայաստանում պէտք է սկսուէր շատ աւելի ուշ, քանի որ զօրեղ էր արաբների ազդեցութիւնը: Նարեկացու ժամանակ գործադրում է փայտի կոշնակը զանգահարութեան փոխարէն (Բան ՂԲ.), թէպէտ յայտնի էր նրան պղնձի զանգակը, բայց ոչ ժամապաշտութեան համար գործադրուած: Բիւզանդական ազդեցութիւնը Բագրատունեաց ժամանակ սկսում է իւր նշանները ցոյց տալ միայն ԺԱ. դարում, իսկ այնուհետեւ Սելջուկեան տիրապետութեան ժամանակ անկարելի էր

¹⁷ Տէս Ա. KAZARYAN, The Zone of Mausoleums and the Idea of the Two-Level Burial Church. In Horomos Monastery, Part II, էջ 168–183, E. VARDANYAN, The Meaning of the Terms Zamatun and Gawit. In Horomos Monastery, Part III, էջ 214:

¹⁸ Զափազանց կարեւոր են ժամատների (գավիթների) գործառույթների մասին ամբողջական տեղեկությունները, քանի որ, ի տարբերություն Քաղկեդոնական Եկեղեցու, Հայ Առաքելական Սբ. Եկեղեցին այս հարցում եւս ունեցել է բազմաթիվ վերապահումներ: Տէս Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, Գավիթ եւ ժամատուն Հայոց հնագույն եկեղեցիներու մեջ, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», հտ. Բ. (վերահրատ.), Երեւան, 2013, էջ 194–213: Իսկ գավիթների առնչությամբ Քաղկեդոնական Եկեղեցու դավանաբանական մոտեցումների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Գ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, «Դոնփակ պատարագի ավանդույթը Հայ Առաքելական Եկեղեցու ծիսակարգում», ԲՄ, № 33, Երեւան, 2022, էջ 259–284, ծնթ. 62:

այդ նորամուծութիւնը, որի հետեւանքով ճարտարապետական նոր շէնքի կարիք յառաջ գար: Ապա ուրեմն զանգակների գործածութիւնն հաւանօրէն կապուած էր ԺԲ.-ի վերջում Հայաստանի քաղաքական վերածնութեան հետ, երբ Զաքարեան երկու եղբայրների շնորհիւ Սելջուկները վտարուեցան Հայաստանից»¹⁹:

Ձնայած տեսաբանների առաջադրած վերոհիշյալ վարկածներին՝ այնուհանդերձ համեմատելով վկայարան-մատուռները եւ ԺԲ.-ԺԴ. դարերի երկհարկ գմբեթավոր շինութիւնները՝ հանդիպում են փաստեր, որոնք ստիպում են վերանայել խնդրո առարկա կառուցների շուրջ առկա տեսակետները: Այսպիսով՝ եթե վաղմիջնադարյան վկայարան-մատուռներում կարելի է գտնել առաջնային թաղման հետքեր եւ տարատեսակ աղբյուրներում դրանց մասին ճշգրիտ հիշատակութիւններ²⁰, ապա երկհարկ գմբեթավոր կառուցների կիսագետնափոր սրահներից եւ որեւէ մեկում դեռեւս մարդաբանական նյութ կամ այդ հանգամանքը վկայող ինչ-որ արձանագրութիւններ չեն հայտնաբերվել: Բացի դրանից՝ հարկ է նկատել, որ ԺԲ.-ԺԴ. դարերում ի հայտ եկող կառուցները միատեսակ հորինվածքներ չեն ունեցել: Ըստ մեր դիտարկումների՝ դրանք համապատասխանաբար բաժանվում են երկու ենթախմբի՝ առանձին շինութիւններ եւ կցակառուցներ, ուստի հատկապես հետաքրքրական են այդ շէնքերի տեղաբաշխման սկզբունքները, քանի որ առաջին ենթախմբի շինութիւնները համալիր կառուցների կազմում աչքի են ընկնում անշատ տեղադրութեամբ, իսկ երկրորդ ենթախմբի կառուցները հանդիսանում են արդեն պատրաստ եւ որոշակի գործառնութիւններ ունեցող շինութիւնների վրա արված հետագա հավելումներ²¹: Ինչ վերաբերում է վկայարան-մատուռներին, ապա պետք է փաստել, որ զարգացած միջնադարում, այնուամենայ-

¹⁹ Գ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, «Ազիզբէկենք եւ նրանց շինարարական գործը, խաղաղականք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մեջ», հտ. Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 414–415:

²⁰ Ս. ՀԱՍՈՅԱՆ, Մ. ՍԱՖԱՐՅԱՆ, Տ. ՍԻՄՈՅԱՆ, Ն. ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ, Ե. ԱԹՈՅԱՆ, «Աղցի արքայական դամբարանի պեղումների 2015–2017 թթ. արդյունքները», «Հուշարձան» տարեգիրք ԺԲ.-ԺԳ., Երեւան, 2017–2018, էջ 27–29, Հ. ՊԵՏՐՈՅԱՆ, «Վաճառի սուրբ Ստեփանոս վանքի պեղումները եւ համաքրիստոնեական սրբերի ու մասունքների արդիականացման խնդիրը 13-րդ դարում», Հայաստանը եւ Արեւելաքրիստոնեական քաղաքակրթութիւնը. Բ., (միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված հայագետ-բուզանդագետ Կարեն Յուզբաշյանի ծննդյան 90-ամյակին (գեկույցներ եւ գեկուցումների դրույթներ), Երեւան, 2017, էջ 231–237:

²¹ Այս ենթախմբի պատկանող օրինակները, որոնք կուսումնասիրենք ստորեւ, դասակարգել ենք խառը սկզբունքով՝ ըստ ժամանակագրական կարգի:

նիվ, ստեղծվել է երկու կոթող, որոնք ունեցել են վաղ շրջանին բնորոշ տիպական առանձնահատկություններ: Այդ հուշարձանները Ցախացքարի եւ Վահանավանքի վկայարան՝ դամբարան-մատուռներն են, ու թեեւ դրանք գմբեթակիր կառույցներ չեն եղել, սակայն այդ շինությունների կիսագետնափոր ներքնահարկերում վստահաբար կատարվել են հուղարկավորություններ, իսկ վերնահարկերը ծառայել են որպես աղոթասրահներ²²:

Հետաքրքրական են նաեւ քննարկվող կառուցատիպերի միջեւ եղած մյուս առանցքային տարբերությունները, որոնք վերաբերում են դրանց մուտքերի տեղակայմանը, ծածկերին եւ հարկերի կապակցման հարցին: Արդ, եթե վաղմիջնադարյան բոլոր վկայարան-մատուռներն ունեցել են երկու առանձնացված մուտքեր, որոնք մեծ հաշվով բացառում էին բուն աղոթասրահի եւ մասուքներն ամփոփող սրահի միացման տրամաբանությունը²³, ապա երկհարկ գմբեթավոր բոլոր շինությունների դեպքում ակներեւաբար կառուցողների հիմնական խնդիրն է եղել երկու հարկաբաժինների փոխկապակցումը: Որոշ դեպքերում այդ խնդիրը լուծվել է ներքին սանդուղքների միջոցով, իսկ առավել հաճախ կիրառվել է շարժական կամ կոնսոլային աստիճանների տարբերակը: Սրան զուգահեռ երկհարկ գմբեթավոր կառույցները, ի տարբերություն վաղմիջնադարյան շինությունների, երբեք արեւելյան մուտքեր չեն ունեցել²⁴, փոխարենը դրանք տեղակայվել են արեւմտյան եւ հարավային կողմերում, ինչը պայմանավորված է եղել արեւելյան հատվածներում աբսիդների կամ մատրանման խորշերի առկայությամբ:

Պետք է նկատել նաեւ, որ վերջիններիս կիսագետնափոր ստորին հարկերը երբեմն վերնահարկերի նման ծառայել են իբրեւ աղոթասրահներ (ունեցել են խորաններ), իսկ որոշ կառույցների հարկաբաժիններ

²² Ս. ՄԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 182–188, Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, «Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները (1966–1970 թթ.)», ԼՀԳ, 1970, № 10, էջ 81–93, P. CUNEO, Architettura Armena dal quarto al diciannovesimo secolo, Tom I, Roma, 1988, էջ 398–399, E. VARDANYAN, The Scupted Dome of Horomos Monastery Zamatun. In Horomos Monastery, Part IV, էջ 264–270:

²³ Ս. ՄԱՅԱԿԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., գլ. Բ., էջ 62–103, Գ. ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ, «Կարենիսի վանքի Անդրեաս եւ Մատթեոս առաքյալների սարկոֆագ-մասունքարանը», Հայաստանը եւ Արեւելաբրիտանական քաղաքակրթությունը. Բ., էջ 182–186, Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, «Արցախի արեւելյան մուտքով վկայարան- մասունքարանները եւ Աղվանից եկեղեցու քաղաքական ու գաղափարաժխական առանձնացման խնդիրները V–VI դարերում», ԲՄ, № 29, 2020, էջ 218–239:

²⁴ Բացառությամբ Կարբիի երկհարկ գմբեթավոր կառույցի (1331 թ.), որի մուտքն արեւելյան կողմից է:

րում, համաձայն գրավոր սկզբնաղբյուրների եւ այլ վկայությունների, պահվել են մեծ հռչակ վայելող մասունքներ: Ինչ վերաբերում է ծածկերի խնդրին, ապա երկհարկ կառույցների դեպքում փակ գմբեթները մեծամասամբ փոխարինվել են բոլորաշեններով (rotunda), որոնք անառարկելիորեն խորհրդանշական դեր են ունեցել²⁵: Եւ եթե մեջբերված փաստերին համադրենք նաեւ այն, որ աղոթասրահների ներսում հուղարկավորությունները դեռեւս Սահակ Պարթևի (387–439 թթ.) գահակալության շրջանում ենթարկվել էին կանոնական արգելքի²⁶, ապա տրամաբանական է ենթադրել, որ խնդրո առարկա շինություններն ստեղծվել են բոլորովին այլ նպատակով եւ ունեցել են որոշակի գործառույթներ: Հիմք ընդունելով մեր նախնական ուսումնասիրությունը՝ կդիտարկենք երկհարկ գմբեթավոր շինությունների՝ մեզ հայտնի օրինակները՝ փորձելով ի մի բերել դրանց ամենաէական ընդհանրությունները եւ հասկանալ այդ կառույցների իրական նշանակությունը: Մինչեւ բուն կառույցներին անդրադառնալը հարկ է նշել, որ դրանք առանձնացրել ենք՝ հաշվի առ-

²⁵ Բոլորաշենը խորհրդանշել է Հարություն տաճարում՝ Քրիստոսի գերեզմանի վրա կառուցված փոքր տաճարը, այն, պատկերագրական ավանդույթի համաձայն, կերպավորում էր նաեւ Երկնային Երուսաղեմը (Հայտ. ԻԱ. 1–4): E. KIRSCHBAUM, *Lexicon der Cristlichen Ikonographie*, Freiburg, 1994, Bd 1, S. 239–241, Bd 4, էջ 255–266:

²⁶ Ըստ Ս. Մնացականյանի՝ այդ երեւույթը բխում էր անտիկ ճարտարապետության ակունքներից, որտեղ տաճարներում թաղումներ կատարելու արգելքը բերել էր երկհարկ կառույցների մտահղացմանը (ինչպես Դիոկղետիանոս կայսեր դամբարանն Ապոլատոլում): Տես Ս. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 57: Սակայն, ի տարբերություն այլ Եկեղեցիների, Հայոց Եկեղեցին պահպանեց աղոթասրահների ներսում թաղումների արգելքը եւ քրիստոնեության սկզբնավորման փուլում կանոնականացրեց այն: Տես ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՆ, նշ. աշխ., Կանոն ՇնԳ. (ՇԼԹ.) ԻԳ., էջ 176: Միջնադարյան Հայաստանում աղոթասրահի ներսում թաղման եզակի օրինակներից է Քոբայրի վանքում կառուցված Զաքարյանների տապանատունը (1279 թ.), որը քաղկեդոնական կառույց է ու թեեւ կառուցվածքային առումով բավականին նման է երկհարկ գմբեթավոր շինություններին, սակայն դրանցից տարբերվում է նրանով, որ կազմված է երկու առանձին ծավալներից՝ վերգետնյա քառանկյուն հատակագծով թաղման սրահից եւ այն ծածկող ութասյուն բոլորաշենից: Կառույցը միախորան է՝ հարավային մուտքով, որի վրա առկա են վրացերեն արձանագրություններ: Պ. ՄՈՐԻԱՅԱՆ, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երեւան, 1977, էջ 177, Գ. ՇԱԽԿՅԱՆ, ԼՈՒԻ. պատմության քարակերտ էջեր, Երեւան, 1986, էջ 41–46, Դ. ՄԻՐՋԱՆՅԱՆ, Ա. ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ, «Քոբայրի վանական համալիրի զանգակատան պեղման աշխատանքների արդյունքները», ՊԲՀ, № 1, 2014, էջ 155–163: Կարելոր է փաստել, որ Վրաց միջնադարյան ճարտարապետության մեջ առհասարակ տարբերություն չի դրվել եկեղեցիների եւ վկայարանների (դամբանական կառույցների) միջեւ, որովհետեւ Քաղկեդոնական Եկեղեցին լիովին ընդունելի է համարել աղոթասրահների ներսում հուղարկավորությունները եւ մասունքների ամփոփումը: Դ. ЧУБИНШИВИЛИ, К вопросу о начальных формах христианского храма, II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тбилиси, 1977, էջ 7:

նելով հետեւյալ երեք սկզբունքները՝ շինությունների ճարտարապետական նկարագիրը, հնագիտական տվյալները եւ կառույցներին առնչվող վիճազրական ու մատենագրական նյութերը:

Ա. Երկհարկ գմբեթավոր շինությունների վաղագույն օրինակները, ըստ Գարեգին Հովսեփյանի, ստեղծվել են դեռեւս Վասպուրականում Արծրունիների իշխանության շրջանում (Ժ. դար): Վերջինս, վկայակոչելով Թովմա Արծրունու «Պատմությունը», նկատում է, որ կրկնահարկ կառույցների նախօրինակներից է եղել Գագիկ Արծրունու հովանավորությանը կառուցված Սբ. Սիրոն եկեղեցին, ինչի մասին, ցավոք, մանրամասն տեղեկություններ չի հաղորդում եւ բավարարվում է պատմիչի թռուցիկ նկարագրության մեջբերմամբ²⁷: Ընդ որում՝ Գ. Հովսեփյանն իրավացիորեն պնդում է, որ տեղին չէ ԺԲ.–ԺԴ. դդ. երկհարկ գմբեթավոր կառույցները համեմատել Զվարթնոցի տաճարի եւ Անիի եռաստիճան եկեղեցիների հետ՝ գտնելով, որ, չնայած արտաքին ընդհանրություններին՝ այնուհանդերձ այդ շինությունների միջեւ կան էական տարբերություններ, քանի որ երկհարկ գմբեթավոր շինություններն ստեղծվել են բոլորովին այլ պայմաններում եւ ունեն առանձին ճարտարապետական նկարագիր²⁸:

«Եւ յաջմէ սեղանոյն շինեալ ընդ նովին հիմամբ ի տեղի յիշատակարանի խաչելութիւն Տեառն Գողգոթայ տեղոջ, եւ ի վերայ նորա շինեաց եկեղեցի զվերնատունն խորհրդական խորհրդածութեան աւանդութեան Նորոյ ուխտի: Իսկ ի յահեակ կոյս սեղանոյն շինեաց եկեղեցի ի յիշատակ յարութեանն Քրիստոսի. եւ ի վերայ նորա շինեաց եկեղեցի զհամբարձմանն»²⁹:

«Մանագուեանն նախագէ ընդ Բզնունական ծովն բերեալ մատուցանէ առ կատարումն հրաշագեղ դիտանոցին սրբոյն Սիոնի, այլովքն սրբական անուանակոչութեամբ տեղեաց տնտեսականին Բանին Աստուծոյ մարդ եղելոյ»³⁰:

²⁷ Հետաքրքրական է նաեւ, որ երկհարկ գմբեթավոր կառույցների առանցքային տարրերից մեկի՝ կոնսոլային աստիճանների ենթադրյալ նախօրինակի գոյության մասին եւս առաջինը հիշատակում է Վասպուրականի ճարտարապետությանը լավատեղյակ Անանուն մատենագիրը, որը, նկարագրելով Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու օթյակի կառուցվածքը, գրում է. «Դարձեալ ի հարակողմ կուսէ խորանին ի վերայ դրան եկեղեցւոյն յօրինեալ է ի տեղի զահոյից, ի բարձանց ի խոնարհ կամարածէւ աստիճանօք զէջսն ունելով...», ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 486:

²⁸ Գ. ՅՈՎՍԵՓԻԱՆ, նշ. աշխ., էջ 413: Նման համեմատություն կատարել են Հ. Խալիպաչյանը, Ժ. Սիսլյանը եւ այլք: Օ. ХАЛПАХЧЯН, Архитектура Армении, Всеобщая история архитектуры: в 12 томах, т. 3, Москва, 1966, էջ 261, J. SISLIAN, «L'activité architecturale en Arménie orientale au cours du XIV siècle», REArm, NS, t. XVI, Paris, 1982, էջ 291–297:

²⁹ ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 405:

³⁰ ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 412:

Գ. Երկհարկ գմբեթավոր շինությունների առաջին օրինակներից եւս մեկը, ըստ Ստեփան Մնացականյանի, կառուցվել է 1087 թվականին արդեն Տաթևի վանական համալիրում՝ Գրիգոր եպիսկոպոսի պատվերով: Այն կենտրոնագմբեթ փոքր կառույց է՝ տեղակայված վանական համալիրը շրջափակող պարսպակից դարպասի վրա (նկ. 1): Առաջին հարկը՝ արեւելք-արեւմուտք առանցքով, քառանկյուն թաղակապ սրահ է եւ ունի փոքր խորան: Այդ սրահի հարեւանությունը է գտնվում նաեւ վանքի թաղածածկ արեւելյան մուտքը: Լրացնելով առաջին հարկերը ծածկող թաղերի միջեւ առաջացած տարածությունը՝ շինարարները, ըստ Ստ. Մնացականյանի, ստացել են բավականին ընդարձակ հարթակ, որի վրա այնուհետեւ կառուցել են երկրորդ հարկը կազմող ուղղաձիգ համաչափություններով, կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցին³¹: Սակայն, չգիտես ինչու, հետագոտողը, վկայակոչելով Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմությունը», այս եկեղեցին անվանում է դամբարան, թեեւ վերոհիշյալ երկուսն մասն տեղեկություն չկա: Ստեփանոս Օրբելյանը Տաթևի այդ փոքր եկեղեցու մասին մասնավորապես գրում է.

«Սա (Գրիգոր) արարեալ զարմամալի շինուածս յեպիսկոպոսարանին Տաթև, զի կանգնեաց կամարս ի վերայ դրան վանացն, որ հայեր ընդ յարեւելս. եւ մերձ նմին տուն սրբաշեն. եւ վերայ սոցա եկեղեցի մի գմբեթաւոր գեղեցկայարմար յանուն սրբունոյ Աստուածածնին: Եւ էր նա իբր դիտանոց բարձր, որ հայեր ի վերայ վանացն. եւ ի չորեսն կողմանցն յօրինեաց գալիթս. բայց յառաջին կողմն բարձրաբերձ սեամբք շինէր սրանս վայելուչս իբր քաղցր հովանոց...»³²:

Գ. Խնդրո առարկա կառույցների թվին կարող են դասվել նաեւ Վաշուտյանների հովանավորությամբ կառուցված Տեղերի վանքի (1213–1232 թթ.) Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ժամատան արեւմտյան մասում տեղակայված կրկնահարկ գմբեթավոր շինությունները³³ (նկ. 2): Հե-

³¹ ՍՏ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 179–194: Այս կառույցը գրավել է նաեւ բյուզանդական ճարտարապետության խնդիրներով զբաղվող մասնագետների ուշադրությունը, օրինակ՝ Վլադիմիր Սեդովի կարծիքով՝ այն տիպաբանորեն ընդհանրանում է բյուզանդիայի եւ Հին Ռուսիայի ճարտարապետության մեջ քաջ հայտնի վերդարպասյա կառույցների հետ, եւ համաձայն վկայաբերված օրինակների նմանատիպ կառույցներ ստեղծվել են կայսրության սահմանամերձ գրեթե բոլոր երկրամասերում՝ միջնադարյան Վրաստանում, Հայաստանում, Բալկաններում, Կիևի եւ Վլադիմիրի իշխանություններում: В. СЕДОВ, Новый Иерусалим в надвратных храмах Византии и древней Руси, Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств (ред.-сост. А. Лидов), Москва, 2009, էջ 545–584 (566):

³² ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, Պատմություն Նահանգին Սրսական, Տիգրիս, 1910, էջ 321–322:

³³ Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 231, Գ. ՅՈՎՍԵՓՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 406–407:

տաքրքրական է, որ վանքի հետազոտությանը զբաղվող մասնագետները երկու խորանարդաձև եւ կենտրոնաձիգ համաչափություններով աշտարակատիպ կառույցների մասին տարբեր կարծիքներ են հայտնել, օրինակ՝ Ս. Բարխուդարյանը եւ Վ. Հարությունյանը ենթադրել են, որ դրանք ծառայել են իբրեւ աղոթասրահներ³⁴, իսկ Ն. Ղարիբյանի կարծիքով՝ դրանք հավանաբար հանդիսացել են սրբազան մասունքների ապահով պահոցներ, որոնց մուտքերը բացվել են ժամատան առաստաղից եւ բուն սրահին են կապվել շարժական սանդուղքների կամ պարանների միջոցով³⁵: Մեր կարծիքով՝ երկրորդ տեսակետն առավել համոզիչ է, քանի որ այդ փոքր սրահներում իսկապես անհնար կլինեին պատարագի կամ ծիսական այլ արարողության կատարումը: Ինչ վերաբերում է այդ շինությունների նախատիպին, ապա մասնագետների կարծիքով՝ դրանց համար օրինակ է հանդիսացել Անիից Հոռոմոս տանող կամարը, որը տեղակայված է եղել քաղաքի պարսպաշարից դուրս³⁶:

Դ. Գրեթե նույն ժամանակահատվածում են ստեղծվել նաեւ պատմական Նիգ գավառի Եղիպատրուշի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ժամատան վերնահարկում տեղակայված կրկնահարկ գմբեթավոր շինությունները: Այս եկեղեցու մասին տեղեկությունները սակավաթիվ են, եւ չնայած ճարտարապետական տպավորիչ հորինվածքին ու յուրօրինակ լուծումներին՝ եկեղեցին գրեթե չի հետազոտվել: Վանական համալիրի մասին կարեւոր տվյալներ է հաղորդում եպիսկոպոս Հովհաննես Շահխաթունյանցը, իսկ Եղիպատրուշ տեղանունը մեկ անգամ հպանցիկ հիշատակում է Ղեւոնդ Ալիշանը՝ նշելով միայն, որ գյուղն ունեցել է սակավամարդ հայ բնակչություն, իսկ ԺԳ. դարում եղել է Վաչուտյանների

³⁴ Ս. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ, Երեւան, 1963, էջ 51–55, Վ. ՀԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 309–310, Ն. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, «Նոր դիտարկումներ Տեղերի վանքի շուրջ», Անտառ Ծննդոց (հոգվածների ժողովածու նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին), Երեւան, 2015, էջ 355–378 (358):

³⁵ Այս տեսակետն ամրապնդում է Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյցում» տեղ գտած խաչափայտի մասունքի մասին ուշագրավ հիշատակությունը, որ մասնավորաբար ասվում է «...եւ Տեղերու վանքն ուր կայ Լրջակապուտակ սուրբ Նշանն»։ ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻ, Աշխարհացոյց, Բարիդ, 1960, էջ 40–41, Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ, Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետին, քննական հրատ., Փարիզ, 1960, էջ 27–28:

³⁶ Կ. ՄԱԹԵՍՈՍՅԱՆ, «Հոռոմոս-Անիի ճանպարհին գտնվող կամարը», ՊԲՀ, № 1, 1982, էջ 143–149: Մյուս մասնագետների կարծիքով՝ այն եղել է հաղթականմար. տես Ա. KAZARYAN, The Architecture of Horomos Monastery, Part II, Construction of the Medieval Triumphal Arch. In Homromos Monastery, էջ 158–168: Իսկ Ն. Ղարիբյանի կարծիքով՝ Հոռոմոսի կամարի գմբեթավոր վերնահարկերն օգտագործվել են որպես փոքր մատուռներ. Ն. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 358:

կալվածքը³⁷: Ավելի ուշ այս բնակավայրի տարածքում կառուցված Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն անդրադարձել է Թ. Թորամանյանն իր հետազոտական նյութերում՝ նշելով, որ այն ԺԳ. դարին բնորոշ կառույց է՝ դասական հորինվածքով, եւ աչքի է ընկնում իր վերնահարկերով, որոնք տեղակայված են ժամատան արեւմտյան անկյուններում³⁸: Նա այդ շինությունները համարել է զանգակատներ, իսկ Տեղերի ժամատան նույնանման կառույցների եւ վերը նկարագրված շինությունների միջեւ տիպական ընդհանրություններ է նկատել Վ. Հարությունյանը: Ենթադրաբար կարելի է կարծել, որ թե՛ Տեղերի վանքի եւ թե՛ Նղիպատրուշի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու ժամատան տանիքին կառուցված գմբեթավոր շինությունները ծառայել են որպես մասունքարաններ, որոնցում ըստ երեւույթին պահվել են ԺԳ. դարում այդ վանքեր փոխադրված սրբերի նշխարներ:

Ե. Երկհարկ գմբեթավոր շինություններին բնորոշ հորինվածքով աչքի է ընկնում նաեւ Սանահինի զանգակատունը, որը կառուցվել է մեծ ժամատան կողքին ԺԲ.–ԺԳ. դարերում (նկ. 3): Այն քառանկյուն հատակագծով աշտարակատիպ շինություն է, որի առաջին հարկը կազմված է զույգ կամարաձեւ թաղերով ուղղանկյուն սրահից՝ լուսամուտային բացվածքով եւ դեպի վերնահարկ տանող կապակցող քարե ներքին սանդուղքով: Կառույցի երկրորդ հարկը կազմված է քառանկյուն նեղ սրահից եւ տարանջատված երեք նեղ խորշից, որոնք դարձյալ լուսամուտային բացվածքներ ունեն: Ինչ վերաբերում է երրորդ հարկաբաժնին, ապա այն ուղղանկյանը ներգծված թույլ արտահայտված խաչաձեւ հատակագծով եւ խաչվող կամարաձեւ թաղերով սրահ է, որի հարավարեւմտյան ճակատում առանձնացված փոքր մուտք կա, կառույցը պսակված է նաեւ վեցանիստ բոլորաշենով, որի պատճառով էլ կոչվել է զանգակատուն³⁹:

³⁷ Հ. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՅԱՆ, Ստորոգութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հտ. Բ., Էջմիածին, 1842, էջ 172–174, Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վեներիկ – Սբ. Դազար, 1890, էջ 251:

³⁸ Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 171, Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 310:

³⁹ «Կամաւն Այ ես՝ Սաթս, որդի Արտաւազա աւրհնեցի զեկեղեցիքս զանկակատանս, որ շինել էր արեն մերձաւոր Վազն իմ, որդի Աբասայ: Եւ միաբանքս հաստատեցին ամեն էկեղեցիս ինձ պատարագ»: Տէս Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Սանահինի վանքը եւ նրա արձանագրությունները, արձ. հմր 102, О. ХАЛПАХЧЬЯН, Санаин. Архитектурный ансамбль Армении X–XIII веков, Москва, 1973, էջ 51–54, Գ. ՇԱԽԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 86–94 (91–92):

Ձ. Գրեթե նույն հատակագիծն ու ծավալատարածական հորինվածքն ունի նաեւ Հաղբատի, այսպէս կոչված, զանգակատունը (1245 թ.), որն իրականում եռահարկ եւ բազմանիստ բոլորաշենով շինութիւն է (նկ. 4): Այն եւս պատշաճ ուշադրութեան չարժանացած խնդրո առարկա սակավաթիվ կառուցներից մեկն է եւ Սանահինի «զանգակատան» նման տարբերվում է հարկերի կապակցմամբ: Ինչպէս Սանահինի, այնպէս էլ Հաղբատի պարագայում, հարկերը միմյանց կապվել են ներքին նեղ սանդուղքներով: Այս կառուցի առաջին հարկն ունի խաչաձէ հատակագիծ, իսկ երկրորդը՝ ութանկյուն, ընդ որում՝ հետաքրքրական են դրանցում տեղակայված յոթ խորանները, որոնք ամփոփվել են շինութեան ներսում գտնվող մատուցման խորշերի եւ ավանդասնյակների միջեւ: Կառուցի արտաքին պատերի մանրամասներից են զարդաքանդակներով առանձնացող արեւմտյան շքամուտքը եւ կամարակապ զույգ լուսամուտները: Այս մատուռն իր վերասլաց հորինվածքով, ուրույն ոճով եւ տեղագրությամբ հիրավի հանդիսանում է Հաղբատի վանական համալիրի ճարտարապետական զարդը⁴⁰: Կառուցի արեւմտյան մուտքի բարավորի արձանագրութեան մեջ մասնավորաբար կարդում ենք.

«Ի տէրութեանն ս[ուր]բ ուխտիս Շահանշահի, ի թուի[ն] ՈՂԴ., շինեցաւ գեղեցկազարդ տաճարս Ա[ստուծոյ]՝ զարթուցանող փառաբանչաց Տ[եառ]ն՝ եւքն խորանաւ ի տ[է]ր Համազասպայ, որում ողորմեսցի Ք[րիստո]ս եւ տացէ ի լուսեղէն յարկաց իւրոց հոգւոյ նորա եւ Յոհաննիսի փութորդու իւրոյ այլ աշխատողացն, զի բազում ջանիւ շինեաց զսա ի դառն ժամանակս տաքարաց»⁴¹:

է. Երկհարկ կառուցների տարբերակներից է նաեւ Նոր Գետիկ վանքի (Գոշավանք) Սբ. Հրեշտակապետաց գրատուն-մատուռը, որը կառուցվել է աստիճանաբար. սկզբում՝ առաջին հարկը, ապա, շուրջ կես դար անց, երկրորդը՝ սյունազարդ բոլորաշենով աղոթասրահ: Առաջին հարկը հիմնել է Նոր Գետիկի 1212–1252 թթ. վանահայր Մարտիրոսը՝ ճարտարապետ Մխիթար Հյուսնի նախագծով: Այն ուղղանկյուն շինութիւն է, մուտքը՝ հարավային կողմից՝ վանքի թաղակապ միջանցքից: Ըստ Մ. Հասրաթեանի՝ շինութեան ծածկն սկզբնապէս

⁴⁰ Ռ. ԵՐԶՆԿԵԱՆՅ, «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից Սրբոյ Նշանի», «Արարատ», № 10, 1886, էջ 451, Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Հաղբատ. Ճարտարապետական կառուցվածքները եւ վիմական արձանագրութիւնները, Երեւան, 1963, էջ 62–70, Գ. ՇԱԽԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 98:

⁴¹ Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Հաղբատ..., արձ. հմր 112:

եղել է խաչվող թաղերով, որը երկրորդ հարկը հավելելիս՝ 1291 թվականին, փոխարինվել է երկու զույգ խաչվող կամարներով⁴²: Երկրորդ հարկի աղոթասրահն ունի խաչաձև հատակագիծ, որի արեւմտյան, հյուսիսային եւ հարավային թեւերն ուղղանկյուն են՝ թաղածածկ, իսկ արեւելյան հատվածում մատուռներ են՝ նվիրված Միքայել եւ Գաբրիել հրեշտակապետներին: Գմբեթակիր խորանարդն ունի ութանկյուն խոշոր բացվածք, որի վրա բարձրացել է զանգակատան ութանիստ բոլորաշենը⁴³:

Ը. Քիչ հայտնի, սակայն արտակարգ կարեւոր հուշարձան է նաեւ Զագավանքի համալիրի Սբ. Նշան եկեղեցու հյուսիսարեւելյան հատվածում սրբատաշ տուֆից կառուցված գմբեթավոր շինությունը (նկ. 5): Այն ի սկզբանե ունեցել է երկու հարկ եւ պսակված է եղել սլացիկ բոլորաշենով: Առաջին հարկում՝ ներքուստ քառանկյուն հատակագծով եւ փոքրիկ բեմով, հյուսիսային եւ հարավային պատերին՝ խորանին մոտ, պահպանվել է երկու լուսամուտ՝ վերեւի մասում սնամեջ գլանաձև զարդաքանդակներով: Ժ. Գ. Դ. վերագրվող այս շինությունը մեզ է հասել կիսականգուն վիճակում. արեւելյան պատը՝ խոնարհված, երկրորդ հարկը՝ ամբողջությամբ փլված: Արեւելյան կողմում պահպանվել են մեծածավալ գմբեթի որոշ մասեր, կառույցն զգալիորեն տուժել է 1675 թվականի երկրաշարժից⁴⁴: Ի դեպ՝ այս շինությունը հետաքրքրական է նաեւ թվագրության եւ կառուցաձևի տեսանկյունից. սկզբնա-

⁴² Տե՛ս P. CUNEO, էջ 348–354, վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 324–327, Մ. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ, «Զարգացած միջնադարի հայկական երկհարկ գմբեթավոր եկեղեցիները», «Հուշարձան» տարեգիրք, հտ. ԺԲ.–ԺԳ., Երեւան, 2017–2018, էջ 55–57:

⁴³ Կառույցի վերահարկի արեւելյան պատի վիմագրում կարդում ենք. «Կամաւ Ամենակալին ԱՅ, ի թվին Հայոց Ձն. (1291)մենք Բ. եղբայրս՝ Դասապետ վարդապետ եւ Կարապետ եղաք հիմն ի վերաեղեալ հիմանս եւ շինեցաք զանգակատուն եւ եկեղեցի, յանուն Սբ. Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլիարդ աղաչեմ զամենայն ժառանգաւորսդ յիշման արժանի արնէք զամենայն աշխատեալսն ի սմա, առաւել Զաքիոսն եւ զԳրիգորն»: Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, Իջեւանի շրջան, կազմեցին Ս. ԱՎԱԳՅԱՆԸ, Հ. ԶԱՄՓՈԼԱԳՅԱՆԸ, Երեւան, 1977, էջ 194–195:

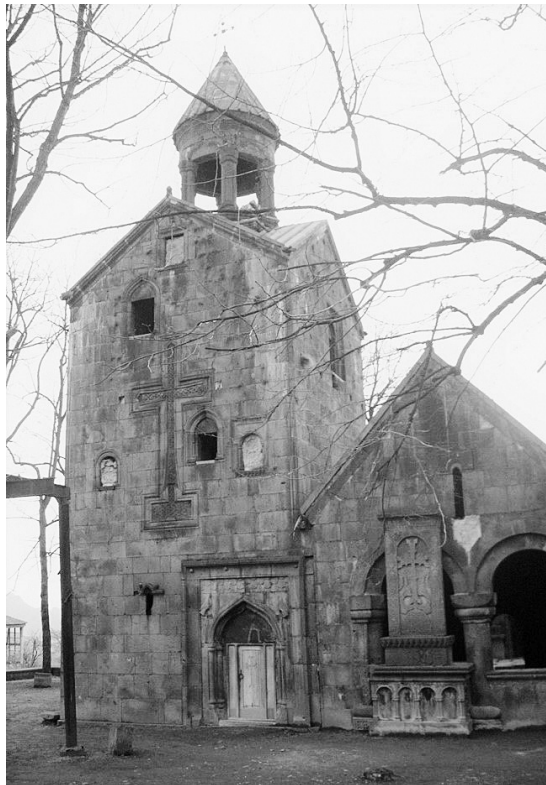
⁴⁴ Շինության առաջին հարկը՝ ներքուստ տեղ-տեղ վնասվածքով, մեզ է հասել ամբողջությամբ, եւ նախնական տեսքով պահպանված ողջ թաղը՝ բացառությամբ մեջտեղից ընկած երկու-երեք քարի, ու կամարն իր սկզբնական տեսքով անխաթար վիճակում են՝ առանց վերանորոգումների: Արեւմտյան, հյուսիսային եւ հարավային պատերին, որոնց բարձրությունը հասնում է մոտ 3,5–4 մ, երկրորդ հարկ բարձրանալու արտաքին աստիճանների հետքեր չկան, ինչպես դրանք առկա են Նորավանքի ու Եղվարդի օրինակներում: P. CUNEO, էջ 142, Ռ. ԳԱՍՊԱՅԱՆ, «Զագավանքի համալիրը եւ նրա վիմագրերը», ՊՐՀ, № 1, 2007, էջ 198–217:

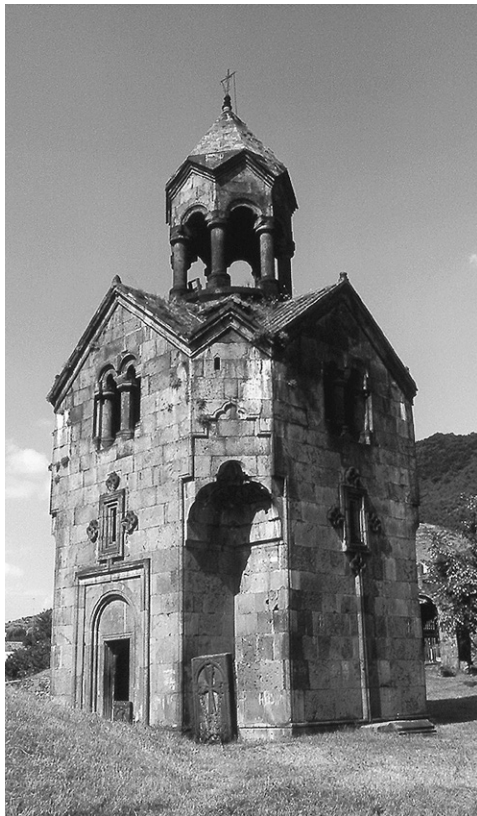
1. Տարքի Սբ. Աստվածածին վերդարպասյա եկեղեցին, ԺԱ. դար

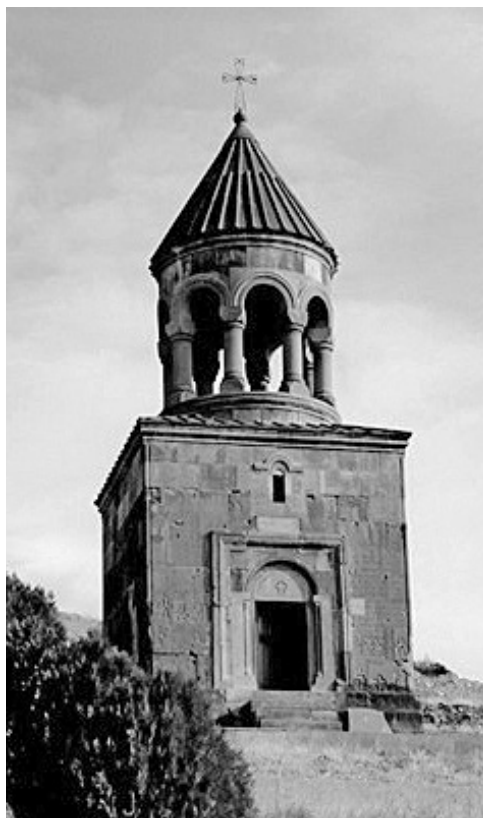
2. Տեղերի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ԺԳ. դար

3. Սանահինի զանգակատունը, ԺԲ.-ԺԳ. դար

4. Հաղպատի երկհարկ, գմբեթավոր կառույցը, ժ.Գ. դար

5. Ջազավանքի (Գետարգելի) երկհարկ, գմբեթավոր կառույցը, ժ.Գ. դար

պես Գարեգին Հովսեփյանը, խոսելով Եղվարդի 1311–1321 թթ. կրկնահարկ, գմբեթավոր կառույցի մասին եւ քննելով համանման մյուս շինությունները, նշում է նաեւ Գետարգելի խնդրո առարկա շինությունը եւ այն թվագրում է 1325-ով, որն ըստ երեւույթին պայմանավորված է եղել տաճարի արեւմտյան ճակատի՝ Զաքարե Զաքարյանի արձանագրությամբ⁴⁵։ Սակայն, ինչպես նկատում է վանքի վիմագրերն ուսումնասիրած Ռ. Գասպարյանը⁴⁶, շինությունը չէր կարող կառուցված լինել 1301 թ. ուշ, քանի որ նույն շինության հարավային պատին արտաքուստ փորագրված է եղել նաեւ 1293 թ. կաթողիկոս Գրիգոր Անավարգեցու նվիրատվական արձանագրությունը.

«Թվ [իմ]ԱՅ ես՝ Գրիգոր Կ[ա]թ[ողիկոս] Ամ[ենայն] Հ[այո]ց, Ամ[ենայն] վ[ար]դ[ապետ] եւ եպիսկոպոսաւ // եւ շն[ո]հեցաւ զՁագ ընծայ // Գետադարձ ս[ուր]բ Նշանիս մի՛ ոք իշ // խեսցէ հակառակիլ հրամանաց մեր»⁴⁷։

Ինչպես երեւում է պատմագրական վկայություններից, այս կառույցը եւս կապվում է սրբերի մասունքների պաշտամունքի հետ, որի վառ վկայությունն անշուշտ Ձագավանքի երկրորդ անվանումն է՝ Գետարգելի վանք՝ ի պատիվ այնտեղ պահվող Տիրոջ խաչափայտի մասունքի⁴⁸։ Այն նույն մասունքը, որի միջոցով, համաձայն Արիստակես Լաստիվերցու հաղորդման, Աստվածհայտնության տոնին Պետրոս Արշարունի կաթողիկոսը (1016–1054 թթ.), Վասիլ Բ. (976–1025 թթ.) կայսեր ներկայությամբ ջուրն օրհնելով, կանգնեցրել էր Տրապիզոնով անցնող գետի հունը եւ ստացել Գետադարձ մականունը⁴⁹։ Դարձյալ քննելով տարեգրությունները՝ կարելի է նկատել այլ մանրամասներ եւս։ Օրինակ այն, որ խաչափայտի մասունքն ավելի վաղ է տեղափոխվել Ձագավանք, քան հիշատակված է երկհարկ գմբեթավոր կառույցի արձանագրության մեջ։

⁴⁵ Գ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 414։

⁴⁶ Ռ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 214, արձ. հմր 15։

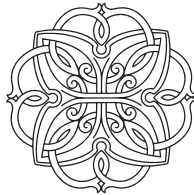
⁴⁷ Մ. ԱՐՔ. ՄՄԲԱՏՅԱՆՅ, Տեղագիր Գեղարքունի Մովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Սբ. Էջմիածնի, 1895, էջ 242։

⁴⁸ Համաձայն Վարդան Արեւելցու «Ախարհացոյցի»՝ այս վանքում են պահվել նաեւ մի քանի նշանավոր սրբություններ, որոնցից ամենահռչակավորն անշուշտ Քրիստոսի խաչափայտի մասունքն էր։ Հ. ՊԵՐՊԵՐՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 31։ Գետարգելի Սուրբ Խաչը՝ «ոսկյա ակնակուռ զարդարված՝ գտնվում է Էջմիածնա թանգարանի մեջ, որ գործ է դրվում Մեռնօրհնության ժամանակ»։ Կ. ԿՈՍՏԱՆՅԱՆՅ, Հայոց վանքերը։ Համառոտ տեսութիւն, Մոսկով, 1886, էջ 79։

⁴⁹ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՅԻ, Պատմութիւն, Երեւան, 1963, էջ 31–32։

Հետեւաբար կարելի է ենթադրել, որ Կաթողիկոսի նվիրատվական արձանագրության մեջ հիշվող վանքին շնորհված ընծան կամ հենց այս կառույցն է եղել կամ էլ այն ոսկե ականակոռ մասնատուփը, որի մեջ ամփոփվել է Գետարգելի մեծահամբավ նշխարը եւ պահվել կրկնահարկ շինություն⁵⁰:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁵⁰ Ավելորդ չէ նկատել, որ Գրիգոր Անավարզեցուն (մոտ. 1240–1307 թթ.) պատվել են նաեւ երկրորդ Վկայասեր մականվամբ (հմմտ. Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի †1105 թ.), քանի որ նրա ջանքերով Սսի աթոռին վերադարձվեցին մամուլքների արշավանքի ժամանակ (1292 թ.) Հռոմկլայից գերված սրբոց նշխարները եւ եկեղեցական գանձերը: Ուշագրավ է, որ Գետարգելի՝ վերը բերված արձանագրությունը համապատասխանում է ճիշտ այն տարվան (1293 թ.), երբ Անավարզեցին ընտրվեց Հայոց կաթողիկոս եւ սկսեց աշխույժ եկեղեցաքաղաքական երկխոսություն վարել արեւելյան վարդապետների հետ, որովհետեւ չէր ցանկանում նրանց հրահրել ընդդեմ Կիլիկիայի եւ Հեթումի Բ.-ի (1289–1306 թթ.) վարած լատինամետ քաղաքականության: Իմիջիայլոց՝ նրան են վերագրվում նաեւ հունական, ասորական, լատինական աղբյուրներից թարգմանված սրբախոսական եւ վկայաբանական բազմաթիվ գործեր: Գրիգոր Անավարզեցու գահակալման հանգամանքների եւ Կիլիկիայի քաղաքականության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., Անթիլիաս–Լիբանան, էջ 84–85, 87–89, Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Խաչակիրները եւ հայերը, հտ. Բ., Երեւան, 2007, էջ 297–337: